

Золота Орда у битві біля Синіх Вод 1362 р.

Перегляд подій литовського наступу на Золоту Орду 1362 р. під оглядом інформації, видобутої з термінології джерел, що означає ординське військо, його командувачів та місце подій.

The Lithuanian onslaught against the Golden Horde in 1362 is revisited regarding the retrieved meaning of terminology, which denotes the Horde's troops, commanders and placenames.

Для реконструкції та оцінки битв завжди добре мати джерела, що представляють погляди переможців та переможених. Однак для домодерних часів така нагода трапляється як виняток. Як в такому разі дізнатися про те, що й коли відбулося, і при тому уникнути тенденційного трактування, дивлячись очима однієї сторони? Напевно, неможливо повністю позбутися помилок. Тим не менше, можна і треба намагатися подивитися на ту ж саму подію очима суперника, навіть якщо він сам про себе мовчить. Незважаючи на здавалося б чисту гіпотетичність такого реконструювання, така постановка задачі дозволяє виконати абсолютно необхідну дослідницьку операцію, яка полягає у відокремленні у доступних свідченнях інформації від оцінок. Це дає можливість абстрагуватися (хоча б епізодично) від тенденційних оцінок, закладених у джерелах, адже вони напевно розходилися з оцінками супротивної сторони. Власне, мовчання однієї з сторін теж не раз буває красномовним. Далі можна аналізувати інформацію про супротивника. Без цього неможливо точно встановити сили обох сторін, оцінити безпосередні результати битви, уявити цілі воєнного зіткнення.

Усі відомі сьогодні джерела про так звану битву на Синіх Водах 1362 р. дивляться на неї тільки очима переможців. Звичайно, оцінки, висловлені джерелами, мають підстави сприйматися істориками як свідчення. Однак вони не обов'язково стосуються самої битви, до того ж ці джерела часто мають пізніше походження. Наприклад, зв'язувати Синьоводську битву з приєднанням Поділля до литовських володінь, зведенням

муrowаних замків та вигнанням татар, літописцям, як політичним памфлетистам свого часу, стало вигідно значно пізніше, у XV – XVI ст. Так само в рамках модерних наукових парадигм ці наслідки представляються уже як розширення національної території, стимул до колонізації, чинник переходу кочовиків до осілості. Однак реалії XIV ст. мусили виглядати цілком інакше. Степ на той час був майже безлюдною і неораною цілиною. Навряд чи на той час хтось мріяв про поширення землеробства на степу. Та й не дивилися на цей степ у XIV ст. як на нічийне “дике поле”¹. Ця територія належала одній з найбільших воєнних держав в людській історії і беззаперечному воєнному диктатору Східної Європи того часу – монгольській імперії, точніше – її найзахіднішому улусу, яким правили нащадки Джучі, сина Чингізхана. Інші правителі в цьому регіоні – литовські, молдавські, московські князі, генуезька комуна Кафи, – усі вони визнавали хана-джучида своїм імператором і сувереном: навіть після 1362 р. вони карбували монету з джучидською тамгою і платили йому данину². Тому для встановлення, що ж відбулося на берегах Синіх Вод, і які насправді цілі міг переслідувати Ольгерд своїм походом у золотоординські володіння, слід спершу довідатися про сили його супротивника і території, які той втрачав внаслідок поразки у цій битві. Ця мета й переслідуються в даній статті.

Якщо абстрагуватися від побічних сюжетів, то, для виконання поставленої мети, слід скористатися лише звістками джерел про ординських воєначальників та місця подій 1362 р. Тільки після виявлення в цих звістках інформації спробуємо узгодити Синьоводську битву з іншими тогочасними подіями у Золотій Орді.

“Царики”, султани, беї та їхні війська.

Контамінація кількох відомостей в одній літописній розповіді – рід настільки ж небезпечна, наскільки й спокуслива. Модерна історіографія Синьоводської битви також не уникнула цієї спокуси. Так з’явилася ідея Ф. Бруна від 1869 р. поєднати в одне кілька повідомлень про битву біля Синіх Вод та пізніший похід у Крим (1396 р.), щоби на цій підставі отожднити переможених Ольгердом ординських ватажків Кутлубугу, Хачебея та Димитрія відповідно як “хана Кримського”, “хана Киркельського” та “Мангупського султана” і християнина. Щоправда, за Ф. Бруном, Киркельський хан правив власне не ханством, як належало б його рангу, а лише “киркельською тьмою”³. Крім того, ця ідентифікація явно супере-

чить традиції називати цих ординців князями Поділля (“отчичами та дідичами Подільської землі”), тобто території, що знаходилася поза Кримом. Однак, незважаючи на очевидну нескладність в деталях, цю теорію “безумовно” підтримав авторитетний російський тюрколог В. Смірнов (1846-1922)⁴. Цього виявилось досить, щоби в науці прижилася теорія про походження ординських ватажків з Криму.

Уже на цьому свіжому прикладі видно, наскільки небезпечно покладатися на свідчення, що з’явилися набагато пізніше Синьоводської битви. Зрештою, сучасні історики в результаті тривалих дебатів й датують її всупереч даним таких джерел, як наприклад хроніка Мацея Стрийковського. Відповідно, це служить пересторогою проти довіри навіть тому свідченню, ніби усі ординські персонажі історії про Сині Води дійсно сходилися в одному місці, а не билися по одинці у різних місцях. Не виключено, що дехто з них взагалі ніякого стосунку до битви не мав, а літописці, розповідаючи про неї, попросту перерахували тих владарів, кого знали⁵.

Єдина річ, на яку доводиться сподіватися в цьому випадку – це те, що в фантазії свідків існували певні межі. Вони мусили стримувати фантазію, коли йшлося про подробиці відомі їх сучасникам. Тому на підставі їхніх свідчень можна встановити якщо не точні характеристики супротивника, то максимально припустимі з точки зору сучасників Стрийковського, Іваньїні та інших оповідачів про битву. Тому доведеться рахуватися з тим, що ці автори вважали за можливе одночасний виступ одразу трьох якихось орд, аж поки це свідчення не буде спростоване. А на максимальну чисельність цих орд повинні вказати титули їхніх командувачів, тому що відповідно до воєнно-адміністративної організації Золотої Орди посада і титул визначали кількість військ під орудою відповідних достойників. При цьому існує достатньо причин довіряти ретельності канцеляристів монгольської доби у передачі титулатури ординських правителів⁶. Та й людська пам’ять на титули та імена значно триваліша, ніж на числа, яким все одно немає віри⁷. Отже, встановивши, хто реально міг стояти за титулом “царика”, можна братися за оцінку чисельності ординців, яких вони могли виставити на битву.

Алюзія Мацея Стрийковського, що золотоординські татари були ті ж самі, що в його часи (кінець XVI ст.) татари перекопські та кримські, є явною модернізацією⁸. Проте навіть ця ремарка видає, що хроніст асоціював супротивника Ольгерда не з цілою Золотою Ордою (улусом Джучі), кордони якого в кращі часи сягали за Кавказ, Урал та Хорезм, а лише її

західні провінції (улуси). Це виглядає цілком доречно, тому що від 1361 р. до 1380 р. Орда була розколота на східну та західну частини з кордоном по р. Волга, а основні ресурси її західної половини зосереджувалися в улусі темника Мамая⁹.

Той факт, що джерела одностайно стверджують, ніби військо очолювали три рівних за рангом командувачів (“царки”, “брати”), а не один, важливий тим, що в пам’яті літописців не відбився факт присутності серед цих воєначальників хана. В протилежному випадку досить було б згадати лише його одного¹⁰. Наприклад, ім’ям Ольгерда було означене литовське військо в Рогозькому та Густинському літописі. Імені ж якогось відомого на той час хана, наприклад, Абдуллага, або ж його головного партизана Мамая¹¹, серед ординських зверхників немає. Мацей Стрийковський, уточнюючи, буцімто на Синій Воді з литовцями сточилися не три орди, а одна, що складалася з трьох загонів, все одно не міг назвати головнокомандувача. Словом, за наявними свідченнями мова може йти тільки про кілька територіальних ополчень (орд), а не об’єднані сили Золотої Орди. Але постає питання, про які орди йдеться – тумени, тисячі чи, може, сотні?

Деякі джерела називають ординських командувачів також братами, створюючи тим самим враження, ніби вони походили з одного роду. Чи була це вказівка на приналежність до династії Джучидів? Знайти відповідь було б порівняно просто, якби в нашому розпорядженні були автентичні ординські титули. Але, крім султана, наявні джерела вживають перекладені титули та ще й в зменшувальній формі, що заплутує справу. “Царик” не є царем, як і “regulus” не є rex’ом, себто королем. Зважаючи на точність канцеляристів, вживання зменшувальних форм, таких як “regulus” та “царик”, не можна трактувати як прояв зверхності або нехлюйство.

Зрозуміти значення латинських титулів допомагає насамперед “Codex Cumanicus” – словник куманської (половецької) мови, складений домініканськими місіонерами на початку XIV ст. Найвищим титулом монархів там значиться *can* (хан), який дорівнював *imperator*’у в Європі¹². Для слідуючого титулу “rex” пропонується відповідник “султан” (sultan)¹³. Арабський мандрівник Ібн Баттута (1304-1369), який проїхав через Золоту Орду бл. 1332 р., зауважив, що *хан* в тюрків означає те саме, що в арабів *султан* (суверенний правитель)¹⁴. З цього випливає, що на ці титули мали право лише носії вищої харизми – члени династії Джучидів (Батуїдів та Ордаїдів), а точніше її основної лінії (*altan uruk* або *altyn kin*)¹⁵. Вони навіть не обов’язково могли займати ханський престол, щоби

в їхньому імені вживався титул хана¹⁶ чи султана¹⁷. Відсутність особи з ханським титулом можна вважати прямою вказівкою на відсутність у свідків інформації про якогось Джучида серед членів досліджуваної трійці. Стрийковський для Кутлубаха та Дімейтера необґрунтовано вживає нарівні з *regulus*’ом значно вищий за рангом титул *султана*, адже *regulus* є зменшувальною формою від *rex*. Між іншим, це видає нечутливість хроніста до таких значущих подробиць, яку можна пояснити тільки його власним авторством.

Як же тоді ранжувати зменшувальну форму “*regulus*”, яку автор Густинського літопису переклав як “царик”? Перш за все вживання такої неясної форми скоріше за все видає непевність самих інформаторів у визначенні рангу і родовитості персони, нагородженої цим титулом. Ясно тільки те, що *regulus* не міг бути членом правлячої династії, бо це була надто помітна відзнака, яку напевно мав би зафіксувати не один Стрийковський. З іншого боку, навіть вигаданий титул *regulus*’а мусив би в таблиці рангів займати проміжну сходинку між “*rex*” та слідуючим нижчим рангом. У “*Codex Cumanicus*” на цьому місці значиться *beg* (*бек*), якому відповідає титул князя (*princeps* – *beg*). Проте тюркський термін *beg*, що писався як *بک*, насправді включав не лише родових князів, а й служилих, відомих як мурзи (< *emir-zade*) та ічки-беги (“князі-двораки”¹⁸). Таких “*Codex Cumanicus*” теж знає і ставить ще на одну сходинку нижче; вони називаються “куманською” мовою беями – *bey*, а латинською – баронами (*baron*)¹⁹. Таким чином, єдиний за походженням термін, що тільки вимовлявся по-різному (і інколи по-різному писався), насправді включав у своєму значенні два розряди достойників, притому доволі відмінних за статусом. Різке розмежування між бегами та беями відобразилося і в ранжуванні ординської знаті в записках Ібн Баттуті – найкращого і найближчого за часом до предмету нашого дослідження джерела відомостей про Золоту Орду. Вживаючи для титулу бега єдиний арабський відповідник емір *أمیر*, він розрізняє два їхні розряди прикметниками – еміри “старші” і “молодші” – *الامراء الكبار* та *الامراء الصغار*²⁰. Отже, логічно віднести достойників, титулованих нехай неавтентичним і непевним титулом *regulus*, до розряду бегів, тобто “старших” емірів. Слід зазначити, що на литовській Русі плутанина між родовими та служилими князями теж була абсолютно немислимою²¹. Родовитість князя в очах руського літописця ставила його скоріше на одному щаблі з царями, ніж служилими боярами. Тому вони цілком логічно в межах існуючого поля титулатури називаються в джерелах XVI ст. підкреслено по-князівськи – отчичами та дідичами Подільської землі²². Вживання цих титулів для ординських князів, як бачимо,

інспірувалося не самою тільки потребою обґрунтування легітимних прав на “одіичені” від Орди землі, на що історики в першу чергу звернули увагу, а й розумінням ординської титулатури.

Таблицю відповідників в ординській, латинській та руській титулатурі можна скласти, долучивши до наведених даних список орди хана Шейбана з перекладу реляції Менґлі Герей до польського короля Казимира Ягелончика про знищення хана Золотої Орди Агмата взимку 1481 р.: “прийшовши цар Шибанський, а Ібак султан його, а Макмуд князь, а Обат мурза, а Муса”²³. За списком достойників вибудовується такий порядок:

Хан	Цар	Imperator
Султан	Султан	Rex
Бег	Князь	Princeps, *regulus
Бей, мурза	Мурза	Baron

Таким чином *regulus*’ом літописці могли назвати хіба що якогось високо-родного бега, тобто князя, або представника молодших ліній чингізидів.

Щоправда, ім’я одного з “цариків”, Кочубея, є двоскладним, і другий склад звучить подібно до бея, інакше – барона. Позаяк обидві складові могли вживатися самостійно чи в інших сполученнях²⁴, “бей” теоретично могло мати самостійне значення і вказувати в такому разі радше на “баронський” ранг цієї особи, ніж князівський. Але це не обов’язково, тому що воно зустрічається і в ханських іменах цієї пори: Узбек, Джанібек, Бірдібек, Кільдібек. Прізвисько Керей, яке Стрийковський додає до імені, теоретично вказувало на приналежність до монгольського племені Керейд, що могло означати приналежність Кочубея до кланово-племінної верхівки. Однак, інші додатки Стрийковського, схоже, що й цей додаток теж був зобов’язаний бажанню цього хроніста чи його інформаторів приправляти свої відомості осучасненими деталями, адже Керей (Герей) було в його часи прізвиськом ханської родини у Криму.

Тепер слід встановити межі мілітарної компетентності бегів-князів. Ібн Баттута визначає “старшого еміра” як “улусного еміра” (أمیر الاولوس), що в арабській мові означало “еміра емірів” (أمیر الامراء)²⁵, тобто тюркською – беклярбека²⁶. Арабський мандрівник ніде не ставить знак рівняння між “еміром емірів” та “еміром тумену” (أمیر طومان), але він ясно дає зрозуміти, що це було насправді так, коли визначає повноваження “молодших емірів” як командувачів тисячами²⁷. Наступним рівнем компетентності були тумени. Йому, отже, мусив відповідати вищий ранг, названий Ібн Баттутою “старшими емірами”, емірами емірів, улусними емірами, або ж беклярбеками²⁸. Ось чому улусні беги (еміри) або беклярбеки називалися також темниками²⁹, як Мамай. З цієї ж причини, в ад-

міністративному відношенні тумен, або руською мовою “тьма”, відповідав улусові та юртові, а ті в свою чергу виступали синонімами князівства³⁰. Зі слів Ібн Баттути відомо, що у Золотій Орді існувало 17 туменів³¹.

Таким чином, титулатура вказує на те, що три ординські воєначальники скоріше за все належали до вищого кола правлячого класу улусу Джучі, яких слід ототожнити з улусними або туменними бегами. Теоретично тільки один з них (Кочубей) міг належати до служилої знаті і відповідно мати ранг не вище за тисячника. Мурзи ж могли командувати в найкращому випадку тисячами. Причому за монгольською військовою організацією склад туменів був різноплемінний³². На цій підставі можна вирахувати максимальну кількість війська, яку могли привести три командувачи.

Якщо всі ординські персонажі, згадані в розповідях про Синьоводську битву, були улусними бегами, що теоретично можливо³³, то на Синій Воді вони могли привести три тумени, що формально дає 30 тис. воїнів. Однак, будучи територіальним ополченням, що залежало від чисельності населення на території улусів, тумени могли бути значно меншими. Голод та епідемії в Орді відомості про які з’являються від 40-х рр. XIV ст.³⁴, напевно позначалися на чисельності золотоординських туменів. Джерела справді засвідчують, що монгольські тумени не раз налічували наполовину менше вояків, а іноді їхня чисельність дорівнювала й тисячі (*мінг*)³⁵. Тому безпечніше припускати кількість виставлених на Синій Воді ординців в скромніших межах 10-20 тис. – якщо, звичайно, усі три тумени дійсно збиралися для однієї генеральної баталії, а не були розбиті поодинці.

Ординські улуси.

Наступне питання, на яке важливо знайти відповідь, це про які тумени (і тисячі?) йшлося в розповідях про Синьоводську битву? Воно має принципове значення для розуміння подій 1362 р., які джерела подають по-різному, наводячи різні дані. Якщо найраніші свідчення Рогозького літописця та Ніконівського літопису повідомлять окремо про окремі кампанії – одну біля Коршева та другу – у Білобережжі та на Синіх Водах, то пізніші наративи в центрі подій ставлять битву на Синіх Водах, але в ній бачать акцію кількох орд, названих по імені їх ватажків. Відтак постає додаткове питання – чи є якась узгодженість між географічними та просопографічними даними, якими оперують дві окремі групи повідомлень? Відповідно по-різному вимальовуються дії Золотої Орди – вона або організовано збрала сили трьох улусів на Синіх Водах, або була захоплена

знанацька і розбита у кількох місцях – у Коршева, на Білобережжі та Синіх водах.

Таким чином, йдеться про те, щоби визначити ординських ватажків та їхні улуси і порівняти ці дані з вказівками на місця подій 1362 р. – чи вони, бува, узгоджуються між собою.

Спроби ідентифікувати ватажків Кутлубугу, Кочубея та Дмитрія уже породила величезну літературу. Усім трьом було підібрано історичні прототипи. Але з огляду на різну переконливість цих ототожнень та поставлену задачу з'ясувати їх відношення до конкретних улусів є потреба ще раз звернутися безпосередньо до джерел.

а) Улус Кутлубуги.

Ім'я Кутлубуга у Слуцькому літописі фігурує в формі, що досить точно передає тюркську вимову. Різничитання на зразок Кутлубаха за версією Мацея Стрийковського, чи Сакутлубуги, Колобуги, Колобута, Лобуса³⁶ в інших джерелах є пізнішими переробками. Немає сумніву, що ім'я цього ватажка в тюркській вимові було Кутлу-Буга (“благословенний бугай”). Пропозиція пов'язати це ім'я з озером Катлабух біля м. Ізмаїл лінгвістично не може бути доведеною³⁷.

Кутлубуга може бути з великою ймовірністю ототожнений з конкретною відомою особою цього часу, а саме з Інаком Кутлубугою, близьким радником і родаком³⁸ хана Джанібєка (1342-1357). Ісламські правознавці та секретарі аль-Калкашанді (1355-1419) з мамлюцького Єгипту та слідом за ним аль-Муғиббі (1542-1608) з Дамаску на підставі листа мамлюцького султана до Інака Кутлубуги від 1351 р. ставили інаків на один щабель з темниками³⁹. Це вказує на темницький ранг Інака Кутлубуги. Де знаходився його улус-тумен?

Син цього Інака Кутлубуги на ім'я Ільяс Бег кілька разів фігурує в документах генуезької Кафи (*Ellias segnò fijo de Inach Cotolboga*). За його угодою з генуезцями 24 лютого 1381 р. довідуємося, що він посів місце кримського улусбега (як можна витлумачити його генуезький титул *Dominus/ Segnò Sorcati*)⁴⁰ скоро по смерті Мамаєя і мав призначити у Кафу спеціального намісника-тудуна (*titan, Tutanus*)⁴¹. По Ільясові ця посада перейшла до ще одного Кутлубуги, який угодою від 12 серпня 1387 р. поновив з генуезцями домовленості шестилітньої давнини⁴². Враховуючи поширення практики контролю посад членами однієї родини⁴³, дуже скидається на те, що цей останній “сеньор Котробога” був сином Ільєса і в такому разі носив ім'я діда. А якщо син та онук Інака Кутлубуги – “Кутлубаха” зробили кар'єру кримських улусбегів, то з цього напрашується

один простий і певний висновок – сам “Кутлубах” теж володів Кримом. Інша річ, що ця ідентифікація робить Кутлубугу ворогом і конкурентом іншого відомого у цей час кримського темника Мамає. Це цілком імовірно, бо, по-перше, обидва мали різних покровителів, які явно не поділили владу – хана Джанібєка, добродія Кутлубуги, вбив його син Бірдібек, якому Мамає був зятем⁴⁴. По-друге, мамлюцькі канцеляристи титулували Мамає нижчими титулами, ніж це належало улусним емірам⁴⁵, що недвозначно видає в ньому вискожня. По-третє, одночасно з Мамаєм ані Кутлубуги, ані його сина Ільєса у Криму не видно⁴⁶. Зате останній показується там негайно по Мамаєвій смерті⁴⁷.

Улус Кутлубуги умовно можна назвати кримським, але не тому що він включав в себе Кримський півострів, а тому, що його столицею було м. Крим (власне, це воно й дало назву Кримському півострову та державі Кримський ханат)⁴⁸. З цього погляду очевидно є помилкове ототожнення цього улусу лише з Кримським півостровом⁴⁹. Для степової практики проведення кордонів принципове значення мали не обриси морських берегів (степовики зазвичай не знали морів), а річки. Тому і Східну Європу монголи нарізали на улуси по річках, що докладно засвідчив уже 1246 р. Плано Карпіні. Кримський півострів мусив потрапити до улусу Мочі, сина Чагатає і двоюрідного брата Бату, окреслені річками Дніпром та Доном⁵⁰.

Надійним свідченням поширення влади кримського еміра приблизно за тридцять років до Мамає є розповідь Ібн Баттуті про подорож з Криму до ставки хана Узбека біля П'ятигорська. Емір Толук-Тімур зустрів Ібн-Баттуту в резиденції у м. Крим (*Кірам*) і супроводжував його (незважаючи на хворобу!) до осади іншого еміра – Азаку, себто на протилежний, лівий берег Дону. Тільки після цього кримський емір повернувся назад, а далі поважного мандрівника супроводжував емір Азака Могамед Ходжа ал-Хорезмі⁵¹.

Ще одним важливим свідченням про обшири кримського улусу є ітінерарій темника Мамає 1380 р. Куликове поле, де за свідченнями російських нарративних джерел першої половини XVI ст. він зазнав поразки від московського князя Дмитрія Донського (1350-1389), знаходиться у верхів'ях Дону на правому, себто “кримському” березі. Перебування ставки влітку на самій півночі улусу було логічно з огляду на сезонні кочування татар. Виходить, розмежування улусів уздовж всієї течії річки Дон було реальністю. Присутність у його війську генуезців також є логічною, тому що генуезька Кафа формально належала до його улусу. Потім на р. Калці Мамаєві війська переходять на бік хана Тохтамиша⁵². Нарешті, він

гине від отрути у Кафі⁵³. Отак усі три рази Мамаєва присутність фіксується у різних місцях всієї території кримського улусу.

Кримський ханат (Перекопська орда), що повстав із золотоординського улусу, успадкував від нього і військовий статус тумена⁵⁴, і його кордони по Дону та Дніпру⁵⁵.

Запропонована ідентифікація кордонів улусу Кутлубуги показує, що на його території знаходився Коршев, розташований на правобережжі Дону в його верхів'ях. Примітність цього місця доводиться фактом спорудження якихось укріплень у тих же місцях під час вирішального зіткнення Кримського ханату з Великою Ордою 1501 р. Таким чином, відомості різних джерел про взяття Коршеви та поразку Кутлубуги скоріше за все вказували на одну подію, яка, звичайно, не відбувалася далеко від р. Синюхи.

б) Кочубей улус.

Ім'я Качибей (Хачебей)⁵⁶ оригінально могло звучати як Кочібей, Коджібей або Кочубей (< Qoçi/Qoji Bey). Але в жодному разі воно не могло походити від імені Гаджжі Бей, як вважав Ф. Брун, або за російським написанням Хаджибей як почав писати В. Смірнов⁵⁷. З лінгвістичного погляду це ототожнення неможливе. Справа в тому, що у XVI ст. арабське ім'я *حاجی* Гаджжі (в російській – *Хаджи*) в татарській вимові втрачало початковий глухий спірант, через що засновника Кримського ханату Гаджжі Герєя литва, поляки та москва знали як *Азі-Гірея*, *Aczgirei*'а, тощо. Але ж усі (!) засвідчені зберегли початковий приголосний, який, значить, не міг випадати. Він тільки міг мінятися з *к* на *х*. А таким міг бути *ق* (*к*) або *خ* (*х*) в подібних іменах *قوچی* Кочи/у та *خواجه* Ходжа. Вибрати між ними на користь *Кочу* дозволяє стабільність передачі другого приголосного як *ч*, тому що звук *дж* в імені Ходжа *дж* часто передавався на письмі літерою *з*, наприклад *Хозя Кокос* (<*Ходжа Кокос*), *Темірез* (<*Темір Ходжа*). Таким чином усі ототожнення Кочубея з якимось Беком Гаджжі (в рос. транскрипції *Бек Хаджи*) з відомого ярлика 1392 р.⁵⁸ є марними.

Ідентифікація Стрийковським синьоводського ватажка “Качибєя” з епонімом порту й поселення Качибііва (Kaczubieiów)⁵⁹, що локалізується на місці сучасної Одеси, виглядає правдоподібною як з лінгвістичного, так і історичного погляду. Порт, як перехрестя водних і торговельних шляхів сам по собі був вигідним місцем для виникнення ринку і поселення. Водночас він був привабливим місцем і для військового табору (про це докладніше йдеться нижче). І називання такого поселення-табору іменем або титулом воєначальника було цілком доречно⁶⁰. До того ж існування

Качибіїва фіксується досить скоро – уже через півстоліття після битви. Однак постає питання, до якого улусу належав порт Качибіїв?

Плано Карпіні, подорожуючи до Сараю, відзначив, що територія на правому березі Дніпра відносилася до улусу Куремси⁶¹. Дійсно, його підлеглі сиділи у розташованих уздовж Дніпра містах: у Києві знаходився тисячник, у Каневі – якийсь поважний його митник алан Міхей⁶². На компетенцію Міхея як митника вказує його право контролю над проїздом іноземців по території улусу, адже це він від імені Куремси домігся приїзду Плано Карпіні з Києва у Канів, де силоміць стягнув мито. Ординська бюрократія мала розгалужену систему посад, пов'язаних із стяганням мита *тамгачі* (“таможенник”, “печатник”), *тартнакчі* (“весовщик”), *букаул* (“оценщик”), *туткаул* (“заставщик”), *караул* (“караульний”) та службою на річкових митних та прикордонних заставах *темічі* (“лодейщик”), *кьопрючі* (“мостовщик”), “побережник” – усі вони згадуються у перекладах золотоординських ярликів на фіскальні пільги, що видавалися руській церкві⁶³. Враховуючи межі компетенції Міхея, що з Канева сягали Києва, скоріше за все він обіймав посаду *даруги* (“начальника”) якоїсь округи, або *туткаула* – “заставщика”. Розташування Канівської митниці на правому березі Дніпра вказувало на те, що улусний кордон пролягав тут же, по річці.

Папський легат не повідомив, де знаходилася межа цього улусу на заході. Однак пряма вказівка на західний кордон Куремсиного улусу міститься в Іпатіївському літописі, що описує події одночасні з подорожжю Плано Карпіні. 1254 р. князь Данило Галицький послав сина Лева з військом у Бакоту, що була місцем перебування Куремсиного “пристава” і “старшини” Милія – це був початок так званої “Куремсиної війни”⁶⁴. Посади Милія в тому вигляді, як їх подано в Іпатіївському літописі, схожі на посади *туткаула* та *даруги*, які, імовірно, обіймав Міхей у Каневі. Високий статус Милія засвідчено, між іншим, тим фактом, що проти нього було організовано похід, очолений княжим сином. Перебування ж Милія у Бакоті, на лівому березі Дністра, сигналізує про те, що саме Дністер й був отим іншим, західним кордоном Куремсиного улусу.

Театр бойових дій під час “Куремсиної війни” теж видає ареал влади цього темника. 1255 р. князь Данило організував похід на міста, що знаходилися на Случі, Тетереві та Бозі. Куремса у відповідь виступив на Кременець, Володимир і Луцьк⁶⁵. По Куремсі цим улусом правив Бурундай, який зруйнував Володимир, Луцьк, Крем'янець, Львів та інші фортеці Дніпро-Дністровського межиріччя. Після Бурундая улусом урядував Тюлебуга (Телебуга). Галицько-волинські князі брали участь у походах

цих темників на Польщу 1259-1260 та 1286-1288 рр., на Литву 1277 р., на Угорщину 1285 р.⁶⁶

Наявність улусу в цьому регіоні у пізніший час підтверджує існування так званої Брацлавської тьми, згадується у ярликах кримських ханів литовським князем⁶⁷. І хоч на сьогодні нез'ясованими залишаються як золотоординська назва Брацлава, так і кордони однойменної тьми⁶⁸, не підлягає сумніву той факт, що замки Сокоlecь, Звенигород, Черкаси та Маяк, які відносилися до цієї тьми, знаходилися між річками Дніпром та Дністром. За даними тих самих ярликів Кочубіїв теж відносився до Брацлавської тьми.

Тогочасна ординська топонімія правобережжя Дніпра також надає аутентичні аргументи для визначення кордонів правобережного улусу. Ординська топонімія впізнається за присутністю в її складі прикметників кольору, що в степовій культурі означали сторони світу. До таких відносяться Білобережжя та Синя Вода, згадані в найранішому з доступних джерел про події 1362 р. – Рогозькому літописці.

Терміном Білобережжя здавна означалася права сторона Дніпра від гирла і вище порогів. Вживання цієї назви письмово засвідчується від 944 р. до XVI ст.⁶⁹ Вона ніяк не завдячувала нібито піщаному ландшафту на правому березі, тим більше, що плаский лівий берег Дніпра вкритий піском значно більше, ніж високий правий берег⁷⁰. Скоріше назва Білобережжя була зобов'язана своєю появою степовій системі орієнтації, відповідно до якої білий колір означав захід, а синій – схід. Білобережжя як раз і знаходиться на західному березі Дніпра. Щоправда, нам невідома назва Синьобережжя. Крім того, Синя Вода знаходиться на захід від Дніпра. Як пояснити цю плутанину?

Плутанини тут нема, оскільки іменування кольорово-просторовими прикметниками залежить від ієрархії об'єктів, які обираються орієнтирами. Білобережжя дістає назву відносно Дніпра. На лівому ж березі Дніпра відомий Синій ліс, що простягнувся уздовж річки Самара, західної (синьої) притоки Дніпра. Синя Вода є східною притокою річки Південний Буг, причому остання називалася кочовиками Білою Водою – *Ак-су*⁷¹.

Отже, на підставі кольорово-просторових означень легко віднайти ієрархію географічних об'єктів, і таким чином знайти, наскільки далеко поширювалося Білобережжя. Біла Вода, себто Південний Буг, логічно було знайти на Білобережжі Дніпра, якщо Дніпро був головним орієнтиром. Якби в цій ролі виступав Південний Буг, то правий берег Дніпра, що розташований на схід від нього, мусив би називатися Синьобережжям – як і річка Синюха чи Синя Вода. Та ж він все одно залишався “білим”. Отже,

річка Південний Буг не виступала рівноцінним орієнтиром щодо Дніпра. Це означає, що вона не могла виступати також західним кордоном Білобережжя, адже кордони мусять бути рівнозначними. Його слід шукати далі на захід. Кандидатом на цю роль може бути тільки Дністер, що називався тюркськими мовами без кольорових позначок – *Тур-суїу* або *Турла*⁷². На лівому (білому) березі Дністра знаходилося дуже важливе примітне місце з білою позначкою – місто Ак-керман (“біла фортеця”), сучасний Білгород. Це видає в Дністрі незалежний географічний орієнтир стосовно Дніпра. Таким чином, Білобережжя на заході закінчувалося Дністром.

Попри той факт, що історична пам’ять не зафіксувала термін Сіньобережжя, його еквівалент зберігся у терміні Лівобережжя, що містить інший реліктовий компонент степової системи орієнтації – прикметник “лівий”. Так само Білобережжя більше відоме як Правобережжя. Обидва терміни, дотепер стосуються не лише пляжів уздовж Дніпра, а й ділять навпіл територію цілої Країни. Таким чином, західним кордоном Білобережжя, як і теперішнього Правобережжя, був і залишається Дністер.

Існування митниці на Дністрі, засвідчене прочанином Зосімою 1419 р., доводить порубіжний характер річки: “Обретохом реку великую под Митиревыми Кишинами, еже зовется Нестр; туто бяше перевоз и порубежье волоское”⁷³. Між іншим, позначення Зосімою Дністра як “великої річки” теж могло бути зобов’язане її місцевій назві більше, ніж вразливій уяві подорожника.

Таким чином, історичне Білобережжя ідентифікується як Дніпро-Дністровське межиріччя, і як золотоординський улус. Назва Білобережжя, без сумніву, тюркського походження, була в кращому випадку синонімом, а цілком можливо і ужитковою назвою цього улусу. На його території протікала Синя Вода, поблизу якої сталася битва 1362 р. Існування на цій території поселення з назвою Кочубіїв, що за даними ярликів входило до Брацлавської тьми, дає підстави пов’язувати цей улус з ім’ям улусного князя й темника Кочубея, тим більше, що інших осіб з таким іменем до початку XIV ст. невідомо.

в) Улус Дмитрія.

Димитрій, Dmeitrus – скоріше за все є “народною етимологією” або імені *Темюр* > *Темір* > *Демір*, або якое складного імені з цим компонентом, наприклад, Дін-Темір⁷⁴, Бай-Демір⁷⁵. Тому доведення його християнства потребує вагоміших доказів, ніж начебто християнське ім’я. Тим більше слід брати до уваги факт, що іслам досить успішно прижився у

династії Джучидів уже за правління хана Узбека⁷⁶. Християнізація імені татарського достойника скоріше за все була зобов'язана популярним у Західній Європі після монгольської навали легендам про існування могутньої християнської держави попа Івана посередині Азії. Західні улуси Золотої Орди теж були об'єктом такої міфотворчості, як свідчать дві темні історії з Флоренції про симпатії татар у Прославії-Брацлавщині до християнства 1352 та 1354 р.⁷⁷

Історичність особи татарського темника Дмитрія та кордони його впливу у потрібний час беззаперечно засвідчено одним документом. Йдеться про привілей від 22 червня 1368 р., виданий угорським королем Людовіком I про звільнення купців татарського князя Деметрія (*mercatores Demetrii principis Tartarorum*) від сплати мита у Брашові в розрахунок на відповідні пільги угорським купцям у володіннях Дмитрія (*in terra ipsius domini Demetrii*).⁷⁸ Останні, судячи з цього документу, розташовувалися на схід від впадіння р. Сірет у Дунай. Для визначення східного кордону має значення вже згадувана інформація прочанина Зосіми про переправу на Дністрі “під Мітіревими кишинями” (див. прим. 73). Кишин або кешен – це перське слово кашан (کشان), що означає шатро⁷⁹. У сполученні з іменем володаря воно явно відносилось до поселення, що або було місцем стоянки цього володаря, або вказувало приналежність цього пункту – це мало сенс на прикордонні, – з його митним режимом. В даному випадку, слід надати другій можливості, оскільки йшлося саме про прикордоння.

Приналежність Добруджі до найзахіднішого ординського улусу залишається відкритим питанням⁸⁰, але воно не стосується суті розглядуваних тут проблем. У другій половині XIII ст. ця місцевість входила до складу улусу Ногая. Однак його ім'я тут не прижилося. Чи, бува, тюркська назва Пруто-Дністровського пониззя, Буджак (означало кут), не була колись назвою усього цього улусу⁸¹, з огляду на вражаючу живучість степових назв та кордонів?

Титулатура, вживана для представлення князя Дмитрія – *princers* та *dominus* – відповідала, як зазначалося, ординському статусу улусного бега (темника).

Територія що належала, як припускаємо, до його володінь зберігає чимало археологічних свідчень золотоординських часів, в тому числі і монетні двори у Лозовій, Старому Орхеї, Костештах, Аккермані, що карбували монету принаймні до 1368-9 – дати, з якою можна пов'язувати остаточну евакуацію татар з Дунайсько-Дністровського межиріччя⁸².

Таким чином, піддаються узгодженню різні джерельні дані про кампанію 1362 р., що походять з двох груп свідчень: топоніми наведені у найраніших джерелах (Рогозький літописець та ін.); імена та титули ординських зверхників, що брали участь у Синьоводській битві і були, повідомлені пізнішими норативами (повість “Про Поділля”, польські та литовські хроністи). З цього випливає важливий джерелознавчий факт, а саме: обидві групи джерел оперують інформацією, що стосується одних і тих самих подій, і що вони доповнюють одна одну. Виходячи з надійних даних, якими ідентифікуються усі три ординські зверхники та їхні володіння, вимальовується, що кампанія 1362 р. охопила два західних улуси – Кримський та “Білобережський” – тут знаходився і Коршев, і Сині Води⁸³. Про участь “Задністровського” улусу можна судити лише із згадки про темника Димитрія в Синьоводській битві.

Узгодженість двох груп свідчень в тому, що стосується театру бойових дій 1362 р., контрастує із їх презентацією у джерелах. Якщо б в нашому розпорядженні не було пізніших розповідей про Синьоводську битву, кампанія представлялася б лише як похід військ Ольгерда на Коршев та Білобережжя. В такому разі згадка про Синю Воду також вказувала б на значущу воєнну акцію (адже її місце назване), однак її роль не виглядала б так опукло, як її зображено в пізніших розповідях. Це дає підстави підозрювати контамінацію фактів у розповідях про Синьоводську битву. Відповідно, більше скидається на те, що Золота Орда не готувалася давати відсіч литовсько-руським військам, і кожна орда билася з ними сам на сам.

Синя Вода - Торговиця.

Сині Води при селищі Торговиця М. Грушевський вважав непопулярними в історії⁸⁴. Ця думка видатного історика суперечить навіть тим свідченням, що він сам зібрав про цю місцину. Про неї, хоча і не у зв’язку з битвою знали в усьому улусі Джучі і навіть за його межами. Тому Синім Водам слід приділити спеціальну увагу, тим більше, що це може дати бодай натяк на відношення до синьоводських околиць буджацького улусбега Димитрія.

Зі слів московських послів при кримському хані відомо, що 1502 р. османський султан Баєзід, прагнучи уникнути розгрому Великої Орди, пропонував ханові Шейх-Агмету прикочувати саме до Білої та Синьої Води⁸⁵.

Менглі Герей все ж таки переміг Шейх-Агмета і після цього ще послав у набіг на Україну своїх синів Фетга Герея та Бурнаша Герея⁸⁶. Мо-

сковський посол Олексій Заболоцький у звіті уточнював місце збору загонів Герейв: “А сбиралась, государь, рать на Белой воде да на Синей”⁸⁷. Невипадковість зауваження московського посла і шпигуна про це місце підтверджується також і записом про нього у “Книзі Великого Креслення”. Завдяки інформації Олексія Заболоцького стає зрозумілим, що увага до цього місця викликала тим, що воно було примітним і напевно постійним місцем збору татарських військ.

Справді, запис у подільських люстраціях XVI ст. про цю місцевість свідчить, що вона служила місцем збору татарських князів, та ще й на шляху у Крим: “*pustinia Ulanow przy slakie thatarskiem nad potokiem Sinowoda*”⁸⁸. Улани (оглани) – це в тюркських державах члени правлячої династії⁸⁹.

Постійне місце збору степовиків мало одну неодмінну прикмету – воно одночасно було й місцем базару. Звичайно, ринки в тому чи іншому вигляді існували при усіх військах, оскільки у будь-якому суспільстві військо було великим і платоспроможним споживачем. Однак в кочових суспільствах військо відіграло набагато важливішу роль в економіці, ніж в осілих суспільствах. Саме військо приносило в кочове середовище значну кількість товарів, одержаних від осілих сусідів – коштовності, продукти землеробства, ремісничі вироби та рабів. Більшість з них могла потрапити на ординський внутрішній ринок лише через збройний примус осілих народів. Ось чому військо було стрижнем, навколо якого організовувався обмін в суспільствах кочовиків. Тому, наприклад, ринок завжди супроводжував двір хана Батия, що був також ставкою головнокомандуючого⁹⁰, які позначалися одним словом – орду⁹¹.

Та досить було війську кочовиків регулярно зупинятися в якомусь місці, як там же утворювався ринок⁹². Тісний зв'язок між військом та базаром породив термін “ордубазар” – воєнний, похідний базар (< *ordu* + *bazar*). Тому логічно, що ордубазари стають важливими примітними пунктами центрів влади, наприклад в Криму⁹³, у південному Азербайджані⁹⁴, побізу р. Урал⁹⁵. Ордубазари ставали зародками міст у державах кочовиків, наприклад, у арабів на початку їхніх завоювань⁹⁶. У тюрків це часто густо відбивалося у появі слова “орду” та “базар” у назвах таких міст. Так, у Криму на місці двох відомих збірних місць для війська виникли міста Карасу-Базар (суч. м. Білогірськ) та Єні- або Ермен-Базар (суч. м. Армянськ): біля Карасу-Базара знаходилася гора Ак-Кая (“біла скеля”), відома як місце проведення курултаїв (водночас загальних зборів війська), а Новий (Єні) або Вірменський Базар розташовувався на Пере-

копі. Пізніші приклади існування ордубазарів відносяться до 1560 р. в Індії⁹⁷ і навіть XVIII ст. у Персії⁹⁸.

Під цим оглядом абсолютно логічним виглядає існування поселення у звичному місці збору орд. Слов'янські ж поселенці зберегли у новій назві цього містечка Торговиця старе значення “базар”. Кам'яна височина, що признає праворуч до Синюхи у цьому селищі й утруднює приступ до неї, пояснює, чому саме воно було обране кочовиками місцем збору орд. До речі, Торговиця розташовувалася на Чорному шляху, що поєднував Львів з Кримом і був ще тривалий час “популярним” маршрутом для татар.

Усі ці обставини, схоже, роблять зрозумілими причини й сам факт знайомства османців із цим, як тепер виглядає, знаменитим місцем (див. прим. 87). Оскільки примітних місць у північнопричорноморському степу було взагалі небагато, то слід визнати обґрунтованою ідею ідентифікації Торговиці з Япу-городком, що був зазначений на одній османській карті початку XVI ст. під назвою “кала-і Ябу” (фортеця/місто Ябу)⁹⁹. Незрозуміло тільки, що означав малюнок цього “міста”, адже ані міських мурів, ані будинків на ньому не показано. Картинки інших міст (також означених поняттям “кала”) і навіть поселення (до речі залишені безіменними) показують будинки, мури, вежі. З невідповідності між статусом міста і відсутністю в зображенні на карті ознак міста напрошується висновок, що фортеця Ябу на той час вже була руїною, як про неї пише Мацей Стрийковський. І безформенне зображення цілком втілює цю ідею. Однак це не означало, що поселення уже зникло – існування важливого ринку у Торговиці XVI ст. надійно засвідчено¹⁰⁰.

Словом, місце, що невиразно іменується у джерелах Синьою Воєю, насправді було важливим міським і торгівельним центром, а згодом й фортецею на степовому Правобережжі. Між іншим, саме такий приз міг бути конкретною і зрозумілою метою Ольгердового походу – місто платить податки дзвінкою монетою.

Синьоводський приз Ольгерда.

Залишається з'ясувати обставини в Орді, які здалися Ольгердові сприятливими для захоплення міста.

Спостерігачі за подіями в улусі Джучі сходяться на тому, що по смерті хана Бірдібека там розпочинається період анархії, викликаний вгасанням лінії прямих нащадків Батия. Через це на троні у столиці Сараї часто змінювалися хани, які не могли розраховувати на лояльність цілої держави. Це негайно позначилося на територіальній цілісності Золотої

Орди. Відтоді ханська влада визнавалася тільки в улусах, розташованих на схід від Волги. У західних улусах, відділених від столиці важкоздо-ланною Волгою, 1361 р. кримський улусбег Мамай підтримав власного кандидата на ханський престол Абдуллага. У тому ж 1361 р. від Золотої Орди відокремився Хорезм, який припинив бити монету з іменами сарайських ханів. Там започаткувала правління окрема династія Суфі з племені Кунград¹⁰¹, і до Золотої Орди Хорезм уже не повертався.

Розпад торкнувся також західних улусів Орди. Так у Кримському улусі князівство Феодоро та генуезька колонія Кафа, скориставшись послабленням солхатського арбітра у Криму, вступили у відкрите воєнне змагання за контроль південного узбережжя. Хоч вони вважаються самостійними державними утвореннями, їхнім суверенами були золотоординські хани. Тому Кафа била монету з джучидською тамгою¹⁰². Щоправда Кафа вміла захиститися від ординців стінами. Хан Джанібек (1341-1357) так і не спромігся відновити повний контроль над цим містом, незважаючи на дві облоги 1343 та 1346 рр.¹⁰³ Однак генуезці змушені були тоді забратися з Азака (Тани). Воєнне протистояння з Ордою змусило кафіотів подбати про нові мури, які й були зведені 1352 р.¹⁰⁴ Відчуваючи свою силу, 1357 р. вони відібрали в князівства Феодоро портове місто Чембало (сучасне м. Балаклава). 1358 р. вони вже знову опиняються в Азаку. Послаблення ординської влади привабило ще й зацікавлених з-за моря: 1361 р. турки з Сінопа взяли Кафу в облогу з суші й моря. Потужні мури та галери генуезців змусили турків забратися геть. Не дивно, що неушкодженість підігрівала їхню агресивність, і на липень 1365 р. Кафа прибрала до своїх рук джучидський Судак та 18 сіл, розташованих на узбережжі від Судака до Чембало¹⁰⁵.

На території Буджацького улусу від 1330-х рр. повстає Валаська держава, а від 1340-х рр. – Молдавська. Угорське королівство, явно зацікавлене торгівельними зносинами з “Тартарією”, розпочинає пряму воєнну експансію. Уже 1358 р. Людовік I дарує брашовським купцям право на вільний проїзд через міжріччя Бузеу та Праховим. Воєнний наступ супроводжується також місіонерським наступом, що проявилось у відновленні церковної організації – на місці знищеної Куманської католицької єпархії створюється нова, що дістала назву Мілковської¹⁰⁶.

Палацові перевороти позбавляли ординський уряд сил, аби утримувати контроль над окраїнами, що, звичайно ж, сприяло задуму Ольгерда. Однак важко погодитися з М. Грушевським, який переконавав, буцімто “зачіпатися тоді з Татарами зовсім було не страшно”¹⁰⁷. Не міг страх перед татарами вивітритися за три роки по смерті останнього всевладного

хана – зрештою битва на берегах Ворскли 1399 р. показала, на що здатні були ординці. Інша річ, що у відцентрових подіях в Хорезмі, Південному Криму та Надчорноморському Степу було щось спільне. Це спільне насправді лежить на поверхні і полягає у торгівлі.

Три названі ареали після монгольського завоювання були тісно пов'язані між собою міжнародним торгівельним шляхом, що пролягав з Китаю, через степи Північного Причорномор'я до Західної Європи й під егідою імперії Чингіс-хана та його наступників досяг апогею свого розквіту. З Китаю шлях вів на Хорезм – Сарай – Азак, звідки він йшов або у Кафу і далі у Середземне море, або степом на Львів та Орхей. Митні збори зі східних товарів й торгівля ними були одним з джерел економічної могутності трону в Сараї і джерелом процвітання золотоординських міст. Однак в зв'язку з анархією, що настала у Китаї після смерті Єсун-Тимура з чингізидської династії Юань 1328 р.¹⁰⁸, товарний потік помітно зменшується, і схема торгівлі зазнає кардинальних змін. В умовах дефіциту китайських виробів купці Хорезму втрачають стимули для операцій на півночі, знаходячи партнерів на багато ближче. Кафа ж переорієнтується на вивіз місцевих товарів (зерно, сіль, риба, раби)¹⁰⁹. Саме це й заохочує генуезців розширювати свої володіння. Успішна політика генуезців у Кафі перетворює саме це місто, а не Сарай, на головний ринок Східної Європи. Відповідно, були переорієнтовані основні торгівельні шляхи регіону в напрямку Кафи. Торговиця, розташована на шляху у Крим, являла собою важливий стратегічний пункт, володіння яким давало доступ до міжнародної торгівельної магістралі та її прибутків. Ось що могло приваблювати особисто Ольгерда до Синіх Вод 1362 р. І Торговиця таки стала його призом.

Звичайно, успіх литовського князя мав важливі і неочікувані наслідки. Так успішна експансія Литви на південь, розпочата перемогою на Синіх Водах, відіграла вирішальну роль в утворенні Чорноморо-Балтійської торговельної зони¹¹⁰. Ця, в свою чергу, стала потужним чинником в подальшій історії України та цілої Східної Європи, адже з нею пов'язана землеробська колонізація степу, осідання на землю (та українізація) кочовиків, повстання українського козацтва, утворення Кримського ханату. Однак ці події уже надто далекі від безпосередніх результатів перемоги Ольгерда на Синіх Водах, що 1362 р. була, як виглядає, порівняно скромним починанням. Але ж це був лише початок.

Примітки:

- ¹ “Диким” степ Північного Причорномор’я став називатися пізніше, і то під впливом західноєвропейської літератури, де з кінця XV ст. виник вислів *Campi Deserti* (“пустельні поля”). – Боплан Г.Л. де. Опис України. – К.: Наукова думка, 1990. – С. 169, прим. 188.
- ² Див.: Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Т. IV. – К., 1993.– С. 83-84; Cherniavsky M. Khan or Basileus: An Aspect of Russian Medieval Political Theory // The structure of Russian History: Interpretative Essays/ M. Cherniavsky ed. – New York, 1970. – P. 70. Про генузькі монети Кафи див. далі прим. 102.
- ³ Брун Ф. Черноморье: Сборник исследований по исторической географии Южной России (1852-1877 гг.). Часть 1. – Одесса, 1879. – С. 171-173.
- ⁴ Смирнов В. Д. Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты в XVIII столетии. – Одесса, 1889. – С. 160-164. Про методологічну відсталість цієї найвідомішої праці В. Смирнова див. тогочасну рецензію Н. Веселовського: Журнал министерства народного просвещения. – Январь 1879. – С. 168-203
- ⁵ Мене поки що не переконують доводи в оригінальності подробиць, повідомлених Мацеєм Стрийковським нібито з ординського джерела. – Див. Шабульдо Ф.М.. Мацей Стрийковський як історик Синьоводської битви// Його ж. Синьоводська проблема: Можливий спосіб її розв’язання. – К.: Інститут історії України НАН України, 1998. – С. 69-84.
- ⁶ Cherniavsky M. Khan or Basileus: An Aspect of Russian Medieval Political Theory. – P. 65-69.
- ⁷ Навіть у російських билинах та казках збереглися історичні імена й терміни, наприклад: царь Азвьяк Товрульевич – хан Узбек син Тогрула, Оруди Бурудуковна – орда Бурундая, Кощей – *кошчу*, себто конюх. Про цей останній термін: Баскаков Н. А. Тюркская лексика в “Слове о полку Игореве”. – Москва: Наука, 1985. – С. 157-158; Golden P. The Terminology of slavery and Servitude in Medieval Turkic// Studies in Central Asian History in honor of Yuri Bregel/ ed. D. DeWeese. – Bloomington, Ind.: Research Institute for Inner Asian Studies, 2001. – P. 51.
- ⁸ Актуальність проблеми суверенітету Литви над колишніми джучидськими землями на Україні в часи Стрийковського видно ще з запиту Сигізмундом I ярлика від Сагіба Геряя 1540 р., який спирався на тривалу традицію видачі литовським князям ярликів, закладеної Тохтамишем. – Петрунь Ф. Ханські ярлики на українські землі: (До питання про татарську Україну) // Східний світ. – 1993. – № 2. – С.133-143; гіпотезу про ще раніші витоки цієї традиції див. у статті Ф.М. Шабульда в цьому збірнику.
- ⁹ Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды/ изд. В. Г. Тизенгаузен. – Т. II. – СПб, 1884. – 130-131, 234-235 (далі: Тизенгаузен В.Г. Сборник материалов). Події “великої замятні” у Золотій Орді були предметом численних досліджень та компіляцій, наприклад: Сафаргалиев Распад Золотой Орды. – Саранск, 1960. – С. 11-115; Егоров В. Л. Историческая география Золотой Орды в XIII-XIV вв. – Москва: Наука, 1985. – С. 58-66. З докладних версій цих подій в

українській історіографії див.: Шабульдо Ф. М. Литовська “Задніпрянина”: Незнаний аспект синьоводської проблеми // Його ж. Синьоводська проблема: Можливий спосіб її розв’язання. – С. 22-36.

- ¹⁰ Порівн. повідомлення Ніконівського літопису за 1374 р.: “Того року Литва ходила війною на Татар – на Теміреза, і була між ними велика битва”. – Цит. за: М. Грушевський. Історія України-Руси. – Т. IV. – С. 82. В імені Темірез упізнається Темір-Ходжа. Під цим іменем відомий один хан у Сараї до весни 1361 р., коли Мамай поставив на його місце Абдуллага (1361-1369). Повідомлення про його вбивство (ПСРЛ. – Т. 18. – С. 101) та зв’язок з особою “Темірезом” залишаються під питанням.
- ¹¹ Рогозький літопис повідомляє про битву Мамай та Абдуллага з Мюрідом на Волзі влітку-восени 1362 р. – ПСРЛ. – Т. XV. – Вип. 1. – Стлб. 73.
- ¹² Codex Cumanicus. Edited by G. Kuun with the Prolegomena to the Codex Cumanicus by Louis Ligeti / Ed. Éva Apor. Budapest, 1981. – P. 104
- ¹³ Там само.
- ¹⁴ Ibn Battûta. Voyages. Tom II. – P. 217.
- ¹⁵ Про “алтан урук” Чингізидів: Скрынникова Т. Д. Харизма и власть в эпоху Чингис-хана. – Москва: Наука, 1997. – С. 16-22; Spuler B. “Çingizids”// Encyclopaedia of Islam, 2nd ed., Vol. II, 44a; Lemerciere-Quelquejay Ch. La Paix mongole: joug tatar ou paix mongole? – Paris: Flammarion, 1970. – P. 19.
- ¹⁶ Порівн. імена інших джучидів, які не посідали ханський престол: Шайх Агмад Хан Гаджжі-Тархані (Астраханський), якийсь достойник Абдул-Керім Хан. – DeWeese D. Islamization and native Religion in the Golden Horde: Baba Tükleş and Conversion to Islam in Historical and Epic Tradition. Pennsylvania State University, 1994. – P. 488. – Not. 180.
- ¹⁷ Порівн. практику Кримського ханату, де титул султана носили всі члени чингізидської династії Гереїв. Але титул хана залишався прерогативою того, хто хоч раз посідав ханський престол.
- ¹⁸ Сыроечковский В.Е. Мухаммед Гирей и его вассалы// Ученые записки Московского государственного университета. - № 61 (1940). – С. 38-39. Ічки (< тюрк. іçкі) дослівно означало “внутрішній, приватний”. Порівн. найменування внутрішньої персональної служби правителя *enderun* як протиставлення внутрішній службі *birun*, що збереглося в структурі палацу османських султанів. – Іналджик Г. Османська імперія: Класична доба, 1300-1600. – К.: Критика, 1998. – С. 87.
- ¹⁹ Codex Cumanicus. – P. 104-105.
- ²⁰ Цит. за: Смирнов В.Д. Крымское ханство... – С. 92. У перекладі Дефрімері та Сангінетті точно і послідовно передано “les grands émirs, puis les petits émirs”. – Ibn Battûta. Voyages. Tom II. – P. 233.
- ²¹ Про сприйняття князів українським суспільством XV-XVII ст. див.: Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII (Волинь і Центральна Україна). – К.: Наукова думка, 1993. – С. 74-82.

- ²² Визначення кордонів Подільської землі у литовсько-руському середовищі потребує спеціального розгляду і виходить за межі проблем, що поставлені перед даною студією.
- ²³ Цей титул в його оригінальній формі зустрічається і в перекладі руською мовою реляції Менглі Герея до польського короля Казимира Ягелончика про знищення хана Агмата: “Pryszod car Szybański, a Ibak sołtan jeho, a Makmu kniaź, a Obat murza, a Musa”, – K. Pułaski. Stosunki z Mendli-Girejem, chanem tatarów perekopskich (1469-1515): Akta i Listy. Kraków-Warszawa, 1881. – S. 209.
- ²⁴ Наприклад, знаменитий османський політичний памфлетист XVII ст. Кочу Бей інакше називався Ѓюрюджелі Кочі Мустафа Бей (Imber C. “Koči Beg” // Encyclopaedia of Islam. – Vol.V. – P. 248b). Порівн.: варіант імені Баба-Тюклеша – святого, що навернув хана Узбека на іслам Коджі Агмад Баба Тюклі Шашлі Азіз Бархаяг. – DeWeese D. Islamization and native Religion in the Golden Horde. – P. 440
- ²⁵ Ibn Battūta. Voyages. – Tom II. – P. 225
- ²⁶ За єгипетським хроністом Аль-Омарі “беклярібек в сенсі еміра емірів”. – Тизенгаузен В.Г. Сборник материалов. – Т. 1. – С. 227.
- ²⁷ “Молодші еміри, як от еміри *gezape* (هزاره < перс. هزارى), що командують тисячею чоловік,” – Ibn Battūta. Voyages. – Tom II. – p. 233. Опозицію між “тисячами” та “улусами” контрастно підкреслює і Плано Карпіні: перераховуючи улуси, він завжди знає і називає ім’я та статус їхніх князів, тоді як тисячники, які кочували по берегах Яїка, залишені без імен. – Плано Карпіні. Дж. дель. История монгалов/пер. с лат. А. И. Малеина, ком. М. Б. Горнунга. 3-е изд. – Москва: Мысль, 1997. (Далі - Плано Карпіні) – С. 72
- ²⁸ Порівн.: історик Ібн Халдун з мамлюцького Єгипту називає правителів країв Сараю “походними емірами” (الامراء المسير), вказуючи цим на їхню воєнну компетенцію. – Тизенгаузен В.Г. Сборник материалов. – Т. 1. – С. 389-390. Раннім аналогом тумену виступав “ок” (стріла), що водночас означав плем’я та бойовий загін (син.: “огюш”, “ель”). – Pritsak O. The Distinctive Features of the ‘Pax Nomadica’// Popoli delle Steppe: [Settimane di studio del Centro italiano di studi sull’alto medioevo, 23-29 aprile, Spoleto].- Spoleto, 1988. - P. 769-770.
- ²⁹ Прагнення окремих істориків (Г. Федоров-Давидов, В. Єгоров) знайти беклярібекам місце в ханській адміністрації на посадах везирів, головнокомандуючих чи міністрів іноземних справ є перебільшенням та модернізацією історії. Тут не місце давати їм розгорнуте заперечення. Досить вказати на те, що причина цих фантазій полягає в ігноруванні концепції владної харизми у середньовіччі, за якою право на владу давало лише походження, а везіри вважалися лише слугами суверенів. Письменники мамлюцького Єгипту, на яких покликаються дослідники Золотої Орди, намагалися підкреслити значимість статуту везіра, відстоюючи традиції халіфату всупереч степовим традиціям, які принесли мамлюки. – Див. про це в Ібн Халдуна: “Тюркські правителі помітили, що везират втратив свої повноваження, тому що еміри були надто гордими, аби обійняти цю посаду та її повноваження, полишивши її особам, яких влаштовувало тримати її на службі

усамітненого та безвладного халіфа. Влада везіра стала другорядною відносно влади еміра” *passim*. – Ibn Khaldun. The Muqaddimah: An Introduction to History/ transl. from the Arabic F. Rosenthal, ed. and abridged by N.J.Dawood. – Princeton University Press, 1989. – P. 194.

³⁰ В ханських ярликах на українські землі князівство виступало під іменем тумена (“тьми”): Володимирська тьма, Луцька тьма, Смоленська тьма і т. п. Текст такого ярлика в руському перекладі див.: Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. IV. – С. 86-87. Рівнозначність понять юрту та князівства простежується на прикладі іменування Литовського та Смоленського князівств юртами у листі Мегмеда Теря Василю III 1515 р. – Памятники дипломатических сношений Московского государства с Крымскою и Ногайскою ордою и Турциею. Т. 2. изд. Г.Ф. Карпов и Г.Ф. Штендман. – Сборник Русского исторического общества. – Т. 95. – СПб, 1895. – С. 153.

³¹ Ibn Battûta. Voyages. Tom II. – P. 231.

³² Morgan D. The Mongols. – P. 89-90.

³³ Як свідчить Плано Карпіні, на захід від Волги, де століттям пізніше знаходилися литовські володіння, розташовувалися принаймні три улуси (с. 72).

³⁴ Про чуму під час облоги ханом Джанібекем Кафи 1346 повідомляє нотарій Габріеле де Муссі з П’яченци. – Heyd W. Histoire de commerce du Levant au Moyen-Âge. – Amsterdam, 1967. – V. I. – P. 196, n. 1. Це свідчення є надійне, незалежно від того, чи саме з цією облогою слід, як пропонує В. Гейд, пов’язувати знамениту епідемію чуми у Європі 1348 р., знану як “чорна смерть”. Але це скидається на правду, бо новини про “велетенський голод” (*grandissima fame*) та епідемії (*la corruzione dellaria*) в Орді хвилювали мешканців Флоренції і у 1352 р., як свідчить Маттео Віллані. Власне в осамій цій звістці відчувається паніка, цілком виправдана через чотири роки по чумі, адже він ще два рази робить наголос на голоді: “скудість харчів” *disagio de viuande*, “велика нестача продовольства” *lo gran gifetto que I Tarteri haueano di vettuaglia*. – Дашкевич Я. Угорська експансія на золотоординське Поділля 40-х – 50-х рр. XIV ст.// Україна в минулому. – Випуск V. – Київ – Львів, 1994. – С. 42, та 63-64

³⁵ Barfield T.J. The Perilous Frontier: Nomadic Empires and China, 221 DC to AD 1757. – Cambridge, MA – Oxford: Blackwell, 1992. – P. 193; порівн. дані (с. 195) про розподіл монгольських військ між чингізідами, за якими чисельність військ навіть під командою синів Чингізхана коливалася 1206 р. в межах 5 - 9 тис., а 1227 р. – сягала тільки 4 тис. Тому 5 – 6 тис. вояків було дуже поважною військовою силою. В імперії Юань тумени ділилися залежно від їх чисельності на такі, що мали по 7 тис., 5 тис. і 3 тис. вояків. – Morgan D. The Mongols. – P. 89. Про тумени чисельністю до 1 тис. вояків див.: Halperin Ch. J. Russia and the Golden Horde: The Mongol Impact on Medieval Russian History. – Bloomington: Indiana University Press, 1985. – P. 41.

³⁶ Див. список варіантів імен в Кучиньського. – Kuczyński S. M. Syne Wody (Rzecz o wyprawie Olgierdowej 1362 r.) // Ten że. Studia z dziejów Europy Wschodniej X-XVII w. – Warszawa: PWN, 1965. – S. 163.

- ³⁷ Підозрілість до цієї ідеї О. Гурки висловив ще С. Кучинський. – Ibidem. Трансформація Кутлубуги в Катлабух сумнівна, оскільки нема пояснення для переходу у > *a*, зникнення останнього голосного, а до того ж по сусідству з означеним озером є інше – Ялпуг, назву якого утворено за однаковою моделлю і з тим самим апелятивом *бух/пуг*.
- ³⁸ Інак (тур. родак, близький друг) – радник, очевидно, зять або стрий хана. Пор. Амір Ала^суддін Інак у Шіразі к. XIV ст. – Khwandamir. Habibu's Siyar. Tome Three/ transl. and ed. W. M. Thackston. – Part 1. – Harvard University Press, 1994. – P. 182; Part 2. – P. 640. Порівн.: монгольський термін – анда; інший тюркський термін – кунак. Про інститут *анда* див.: Morgan D. The Mongols. - Cambridge MA-Oxford: Blackwell, 1986. – P. 37.
- ³⁹ Тизенгаузен В.Г. Сборник материалов. – Т. 1. – С. 347-348. Інформація Аль-Мугиббі, буцімто Інак Кутлубуга був лише одним з якихось чотирьох осіб, що ділять владу з ханами, є не до кінця проясненою. Її ще більше заплутав В. Тизенгаузен, додавши від себе, що ці чотири були улусними емірами. Складалося враження, що якась четвірка стояла над темниками. Оригінальний текст, наведений Аль-Мугиббі називає Кутлубугу “наібом кана Джанібєка” (نائب القان جانی بك), що не було титулом. – Тизенгаузен В.Г. Сборник материалов. – Т. I. – С. 338 и 348. Аль-Макрізі титулує його рівнозначно “наібом султана”. – Смирнов В.Д. Кымское ханство. – С. 137. Термін *наіб* має загальне значення заступника, намісника, а в ролі “віце-хана” він, як і належало улусному бегу, мав на підконтрольній території найвищі владні прерогативи – керівництво військом і право суду. – Ibn Khaldun. The Muqaddimah. – P. 194. Ібн Баттута, як було показано, свідчить про 17 таких емірів. Словом, розподіл повноважень вищих достойників Золотої Орди ще потребує спеціальної дискусії, але наведена інформація підтверджує належність Інака Кутлубуги того самого розряду можновладців Золотої Орди, до якого належали і улусні еміри-темники. Порівн.: Григорьев А. П. К реконструкции текстов золотоордынских ярлыков XIII-XIV вв. // Историография и источниковедение стран Азии и Африки: Межвузовский сборник. – Вып. V. – Ленинград, 1980. – С. 31-34.
- ⁴⁰ Солхат – це розмовний варіант назви міста Крим (тепер м. Старий Крим), що означала “ліве крило” (я поділяю цю етимологію В. Смірнова. – Смирнов В.Д. Крымское ханство. – С. 75). Вона відома лише з європейських джерел, але як і в східних джерелах, територія улусів називається ім'ям столичного міста (див. прим. 48).
- ⁴¹ Про посаду тудуна див. мою статтю: Тудун// Східний Світ. - 1998. - № 1-2 (К., 2000). - С. 183-204. Текст угоди надруковано С. Desimoni. Trattato dei Genovesi col Chan dei Tartari nel 1380-1381, Scritto in Lingua Volgare// Archivio Storico Italiano. - Tomo XX (1887) . - Firenze, 1887. - P. 164-165.
- ⁴² Balard M. La Romanie génoise (XIIe-début du XVe siècle). – Roma: École française de Rome, 1978. – P. 161, 461, 662.
- ⁴³ Це припущення не суперечить аргументам Г. Федорова-Давидова (Федоров-Давидов Г.А. Общественный строй Золотой Орды. – Москва: Наука, 1973. –

С. 52-55.) проти спадкового характеру пожалувань у Золотій Орді. Разом з тим вони не суперечать й практиці зосередження контролю над певними улусами в одній родині. Аргументом на користь цього припущення стосовно Криму є дані про Кутлубугу, який 1381 р. у Криму обіймав посаду *даруги*. – Balard M. La Romanie génoise. – P. 319. Цей Кутлубуга ще залишався на цій посаді 1392 р., після чого його слід зникає. – Heyd W. Histoire de commerce du Levant au Moyen-Âge. – V. I. – P. 207, not. 2. Аналогічний приклад родинних зв'язків між володарем Криму і його намісником-податківцем до портового міста дає Ногай та його племінник Актаджи. – Тизенгаузен В.Г. Сборник материалов. – Т. I. – С. 195. Порівн. практику утримування посади тудуна Кафи в Кримському ханаті бегами клану Шірінів.

⁴⁴ Про це пише Ібн Халдун. – Тизенгаузен В.Г. Сборник материалов. – Т. I. – С. 389.

⁴⁵ Тизенгаузен В.Г. – Т. I. – С. 412, прим. 2. Сильним аргументом на користь цього є факт, наведений В. Смирновим, – Смирнов В.Д. Крымское ханство. – С. 131, – що в татарському епосі Мамай титулується мурзою.

⁴⁶ За пам'ятними записами, зробленими на полях вірменських службених книг з Криму, Мамай силою оволодів Солхатом, а отже цілим Кримським улусом, наприкінці серпня 1365 р. Запис від 23 серпня 1365 р. повідомляє про облогу Мамаєм Солхата, в якому зібралося усе населення півострова від Керчі (Кеч) до Херсонеса (Сару-Карман), а запис від 1368 р. згадує про взяття міста Казарії-Хриму трьома роками раніше. – Саргсян Т. Э. Армянские памятные записи XIV века о политической жизни в Крыму и строительной деятельности крымских армян // Историческое наследие Крыма. № 8 (2004). – С. 153 (док. № 6), 156 (док. № 10). В світлі цих даних стає зрозумілим Ібн Халдунове суперечливо сформульоване повідомлення про Мамаю: “До його володінь належало місто Крим. На той час його там не було” (Тизенгаузен В. Г. Сборник материалов. – Т. I. – С. 389). Воно означало, що Мамай не правив Кримом (“його там не було”) у часи Бірдібека. На жаль, вірменські джерела не повідомляють імені Мамаєвого конкурента у Криму. Також достеменно невідомо, де знаходився Мамаїв улус і який був його статус (тьма чи тисяча) до утвердження Мамаю в Криму.

⁴⁷ Ільяс ще немає серед свідків угоди правителя Солхата з Кафою кінця 1380 р., але він з'являється у новій угоді, укладеній одразу по смерті Мамаю.

⁴⁸ Тому що місто Крим було звичайним місцем перебування еміра, на що між іншим вказує й биття монети з легендою “місто Крим”, починаючи з 1266-67 рр. (Смирнов В.Д. Крымское ханство. – С. 74.) На Крим як адміністративний центр великої провінції вказує присутність в ньому кадія з титулом “великого кадія”, що означало його вищий статус. Додатковим свідченням цього є також присутність численних релігійних інституцій та осіб. Див. їхній перелік в Ібн Баттути. – Ibn Battûta. Voyages. Tom II. – P. 204-205. Назву адміністративного центру перебрала на себе і вся територія улусу. В довідці про Мамаю Ібн Халдун так і зазначає, що йому належало місто Крим. – Тизенгаузен В. Г. Сборник материалов. – Т. I. – С. 389. Аль-Аскалані згадує про кримського еміра як “господаря Криму”

- (صاحب القريم). – Там само. – С. 452. За назвами столиць ставали відомі Кримський, Астраханський, Казанський та Касимівський ханати.
- ⁴⁹ Єдиною підставою для виділення Криму в окремих улус послужила неточність у перекладі В. Тизенгаузенем Ібн Халдунового повідомлення про володіння Мамає “К владениям его принадлежал и город Крым”. Оригінал не дає підстав для наголосу сполучником (“и город Крым”), який уводив в оману, ніби це місто було одним з його володінь, але решту їх письменникові або було невідомо, або задовго перераховувати. – Тизенгаузен В. Г. Сборник материалов. – Т. I. – С. 389.
- ⁵⁰ Плато Карпини. – С. 72. Ім'я Мочі в російській транскрипції А. Малєїна подано як *Мауці*.
- ⁵¹ Ibn Battûta. Voyages. Tom II. – P. 204-217. Що Азак був центром окремого улуса, очевидно, розташованого між річками Дон та Волга, між іншим, свідчить факт карбування там монети.
- ⁵² ПСРЛ. – т. 15. – Вып. 1. – Стлб. 141.
- ⁵³ M. Balard. La Romanie génoise. – P. 457.
- ⁵⁴ Вказівка на традицію Кримського тумену знаходиться в посаді шірінського бека Емінека: “предводитель Кримського тумену” (*Kırım tumanı bilgen*) з ярлика Гаджжі Герєя 1453 р. – Le Khanat de Crimée dans les Archives du Musée du Palais de Topkapı / présenté par A. Bennigsen, P. N. Boratav, D. Desai, Ch. Lemerrier-Quellejeay. Paris-La Haye: Mouton éditeur, E.H.E.S.S., 1978. – P. 33 (факсиміле на С. 36, лівий стовпчик, рядки 7-8).
- ⁵⁵ Кримський хан Менглі Герєй (правив з перервами 1468-1515) вважав перехід Великої Орди на правий берег Дону за напад на його володіння. 1501 р. армії кримців та великоординців під час протистояння на р. Дон біля впадіння у неї р. Тиха Сосна (неподалік від сучасного м. Вороніж) будують кожне на своєму березі по фортеці одна проти одної. – Памятники дипломатических сношений Московского государства с Крымскою и Ногайскою ордою и Турциею. Т. 1 / изд. Г.Ф. Карпов. *Сборник Русского исторического общества*. – Т. 41. – СПб., 1884. – С. 354, 356, 359, 361, 368-369. В той же час Правобережжя Дніпра вважалось османською територією, що остаточно було закріплене османським завоюванням Очакова 1538 р. – Veinstein G. L'occupation ottomane d'Oçakov et le problème de la frontière lituano-tatare, 1538 - 1544? // *Passé turco-tatar présent soviétique: Études offertes à Alexandre Bennigsen*. – Paris, 1986. – P. 123–155.
- ⁵⁶ Перелік варіантів імені див.: Kuczyński S. M. *Syne Wody*. – S. 163.
- ⁵⁷ Слідом за В. Смірновим, інші вчені теж ідентифікують ім'я Кочубєя як Хаджибея. – Kuczyński S. M. *Syne Wody*. – S. 163; Batūra R. *Lietuva tautų kovoje prieš Aukso Ordą: Nuo Batu antplūdžio iki mūšio prie Mėlynųjų Vandenių* [Литва у боротьбі народів проти Золотої Орди: (Від нашестя полків Батия до битви на Синіх Водах)]. Vilnius: Mintis, 1975. – S. 272-273.
- ⁵⁸ Видання: Григорьев Г. Ярлыки Тохтамыша и Сеадет-Герая // *Записки Одесского общества истории и древностей*. – Т. I. – Одесса, 1844. – С. 337-346; Березин Н.И.

- Тарханские ярлыки Тохтамыша, Тимур Кутлука и Саадет-Гирея. – Казань, 1851. – С. 15.
- ⁵⁹ Назва Kaczubieiów, як вона подана в першій звістці Яном Длугошем під 1415 р. (цит. за: Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. VI, С. 142, прим. 3), зберігає ознаки імені Кочубея. Хаджибей – пізніша народна етимологія оригінальної назви.
- ⁶⁰ У Золотій Орді та підлеглих їй територіях (на Русі, у генуезькій Кафі) було поширене іменування населених пунктів саме за іменами воєначальників. Див. наприклад, у генуезькій та османській Кафі назви кварталів: Алі-юзбаші, Пірі-Юзбаші. – Balard M., Veinstein G. Continuité ou changement d'un paysage urbaine: Caffa génoise et ottomane // Le paysage urbain au Moyen-Age. – Lyon, 1981. – P. 79-129.
- ⁶¹ Плано Карпини. История монгалов. – С. 72.
- ⁶² Там само. – С. 69-70.
- ⁶³ Див. Березин И. “Внутреннее устройство Золотой Орды (по ханским ярлыкам)” // Журнал Министерства народного просвещения. – 1850. – Октябрь. – Отд. II. – С. 1-24.
- ⁶⁴ ПСРЛ. – Т. II. – С. 549-550
- ⁶⁵ Там само. – С. 557-558.
- ⁶⁶ Там само. – С. 564-565, 578-579, 585-589, 591, 594.
- ⁶⁷ Див., зокрема, ярлики 1507 р. Менглі Герей та 1540 р. Сигізмундові I. – Pułaski K. Stosunki z Mendli-Girejem. – S. 314; Акты, относящиеся к истории Западной России. – Т. 2/ изд. И. Григорович. – СПб, 1848. – С. 363.
- ⁶⁸ Докладніше про Брацлавську тьму див.: Дашкевич Я. Угорська експансія на золотоординське Поділля 40-х – 50-х рр. XIV ст. - С. 43-51.
- ⁶⁹ Див.: Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Т. 1. – С. 290, 477, прим. 1.
- ⁷⁰ Так пояснює її С. Кучинський (s. 170) з посиланням на “Географічний словник королівства Польського”.
- ⁷¹ Див. російські переклади листів Менглі Герей: Сборник РИО. – т. 41. – С. 418-432. На р. Ак-су збиралися ногайські князі під час повстання проти Кримського хана Девлета Герей (1699-1702); див. цитати татарської хроніки “Таріх-і Мугаммад Герей”: Смирнов В. Д. Крымское ханство. – С. 681.
- ⁷² Матеріали для истории Крымского ханства/ сост. Фейз-ханов Хусейн Молла, изд. Вельяминов-Зернов В. В. – СПб, 1864. – С. 299, 301, 394, 785, 813; J. W. Redhouse. A Turkish and English Lexicon – Constantinople, 1890 (reprint: Beirut, 1974). – P. 1254.
- ⁷³ Хождение Зосимы в Царьград, Афон и Палестины// Книга хождений: Записки русских путешественников XI-XV вв. – Москва, 1984. – С. 121, 299.
- ⁷⁴ Золотоординський посол на Русь 1315 р. Тиатемер. – Троицкая летопись/ ред. М.Д. Приселков. Москва: Наука, 1950. – С. 355.
- ⁷⁵ Ця форма засвідчена серед достойників улусу Джучі. Бай-Деміром (*b.y.d.m.r*) звали брата Узбекової дружини Баялун – DeWeese D. Islamization and native Religion in the Golden Horde. – P. 120. Порівн. імена з тим же компонентом, переданим по-різному: Толуктомур та Кутлудомур засвідчене в Ібн-Баттуті: Ibn Battūta. Voyages. Tom II. – P. 206.

- ⁷⁶ Мусульманський мандрівник Ібн Баттута, який проїхався Золотою Ордою 1334 р., засвідчив квітучу ісламську культуру уже через якийсь десяток років після воцаріння Узбека (1312 – 1341). Тема християнізації надчорноморських татар заторкується у хроніці Маттео Віллані, але точної вказівки на факт християнізації в ній нема. – Див. дослідження і тексти: Дашкевич Я. Угорська експансія на золотоординське Поділля 40-х – 50-х рр. XIV ст. – С. 32-65.
- ⁷⁷ Дашкевич Я. Угорська експансія на золотоординське Поділля 40-х – 50-х рр. XIV ст. – С. 32-65.
- ⁷⁸ Bratianu G. I. “Demetrius princeps tartarorum (ca. 1360-1380)”// *Revue des Études roumaines*. – IX-X (1965). – P. 39-46.
- ⁷⁹ Steingass F.A *Comprehensive Persian-English Dictionary*. Beirut: Librarie de Liban, 1998. – P. 1031. Від цього слова утворено назву сучасної столиці Молдови м. Кишинєва. Це зайвий раз доводить поширення цього апелятиву в місцевій топоніміці.
- ⁸⁰ Греков Б. Д., Якубовський А. О. *Золотая Орда и её падение*. – Москва-Ленинград, 1950. – С. 282.
- ⁸¹ В усякому разі тут до кінця XVIII ст. існувала окрема татарська Буджацька орда, і її столицею вважався Аккерман, через що цю орду називали ще Білогородською. – Докладніше про неї у XV-XVIII ст. див.: Трепавлов В. В. *История Ногайской Орды*. – Москва: Восточная литература, 2002. – С. 449-454.
- ⁸² Cazacu M. *À propos de l’expansion polono-lituanienne au nord de la mer noire aux XIVe-XVe siècles// Passé turco-tatar présent soviétique*”: *Etudes offertes a Alexandre Bennigsen*. Paris, 1986. – P. 99-122.
- ⁸³ Наведені дані суголосять оцінці литовських походів як єдиної широкої кампанії, що обґрунтовується в публікаціях Ф.М. Шабульда, в тому числі і в даному збірнику. Однак з огляду на те, що Ольгерд названий лише у зв’язку з подіями на Білобережжі та Синіх Водах, сумнівно, щоби він очолював похід на Коршев, що його “Литва взяли”, як записано у Рогозькому літописці. Але, звичайно, з’ясування цього питання – тема спеціальної студії.
- ⁸⁴ Грушевський М. С. *Історія України-Руси*. – Т. IV. – С. 80.
- ⁸⁵ *Сборник РИО*. – т. 41. – С. 418.
- ⁸⁶ Хан писав про це у листі до Івана III. – *Сборник РИО*. – т. 41. – С. 430. Московські писарі транскрибували ім’я Фетг як Феті чи Беті.
- ⁸⁷ *Сборник РИО*. – т. 41. – С. 432.
- ⁸⁸ *Архив Юго-Западной России*. – ч. VII. – т. II. – С. 163. М. Грушевський помилявся, ототожнюючи це місце з річкою Сниводь, оскільки татарський шлях пролягав саме через Торговицю. Прямий зв’язок Торговиці на Синюсі з Таванню на Дніпрі засвідчений документально на початок XVI ст. – Грушевський М. *Історія України-Руси*. – Т. VI. – С. 9, прим. 2.
- ⁸⁹ У Кримському ханаті еквівалентом цього титулу був султан – член правлячої династії. – Сыроечковский В. Е. Мухаммед Гирей и его вассалы. – С. 38-39; İnalçık H. *The Khan and the Tribal Aristocracy: The Crimean Khanate under Sahib Giray I*// *Harvard Ukrainian Studies*. – Vol. III-IV (1979-1980). – P. 447.

⁹⁰ Плано Карпіні навіть поскаржився, що інших базарів не було, і йому довелося поголодувати проїхавши Сарай. – Плано Карпіні. – С. 119. Ібн Баттута описав такий базар: “Ми бачили також одне велике місто, що рухалося із своїми мешканцями, в якому були мечеті та ринки, і де пічний дим здіймався у повітря – це тому що турки готують страви і під час подорожі. Вози, які тягнуть коні, перевозять цих людей, і вони, прибувши на місце отаборування, знімають намети з возів і встановлюють їх на ґрунті, тому що вони дуже легкі. Їх навіть використовують для мечетей та крамниць”, – Ibn Battûta. *Voyages*. Tom II: *De la Mecque aux steppes russes et à l’Inde/Traduction de l’arabe de C. Defremery et B. Sanguinetti* (1858); introduction et notes de Stéphane Yerasimos.- Paris: La Découverte, 1997. – P. 217. Йосафат Барбаро (§ 30, 31) залишив подібний опис: “Щойно правитель зупиняється, вони одразу влаштовують базари, з’їхавши з широких доріг. Якщо це відбувається узимку, то від багатьох ніг тварин утворюється страшенна багноюка, якщо ж влітку – то страшенна курява. Одразу ж після того, як влаштовано базари, вони розбивають свої вогнища, смажать і варять м’ясо і готують свої страви з молока, масла, сиру. У них завжди є дичина, передусім олені. У їхньому війську є ремісники – ткачі, ковалі, зброярі та інші, і взагалі є усі потрібні ремесла... Згадавши про купців, і повертаючись до теми, а власне до татарського війська, скажу, що при ньому завжди є купці; одні різними шляхами привозять сюди товари, інші ж лише проходять через орду з наміром йти до інших країв”, – цит. за: Хрестоматия по этнической и традиционной культуре старожильческого населения Крыма. Часть первая / Ред.-сост. М. А. Араджиони, А. Г. Герцен. – Симферополь: Таврия-Плюс, 2004. – С. 57.

⁹¹ Там само. – С. 116. Однак папський легат помилково тлумачить слово “орду” як “середина”, розуміючи його через тюркську мову, яку чув навколо себе і намагався потроху опанувати. Насправді це було індо-перське слово, що означало військо, табір, ставку. Більш вільний у спілкуванні з місцевим людом Ібн Баттута в одному місці пояснює, що “орду” на мові тюрків означає імператорський кортеж, а в іншому “[військовий] табір”, – Ibn Battûta. *Voyages*. – Tom II. – P. 217, 225.

⁹² Що ринки при ставках виникали не стихійно, переконує такий приклад персонального ставлення особи ханського достоїнства до цього. Менглі Герей вимагав від Івана III повернення Гаджжі Агмета та Гаджжі Муси, астраханських купців, які торгували з Кримом. Він називає їх купцями його, а не астраханського, базара (РІО. – Т. 41. – С. 271) або ордубазара (“мой же ордубазарцев человек”. – Там само. – С. 446; “ордубазарец мой”. – Там же. – С. 447). Кримські хани часто зазначали місцем видання ярликів палац (сарай) на Ордубазарі. – РІО. – Т. 41. – С. 446; порівн. Орду Сарай: Материалы для истории Крымского ханства. – С. 19, 84, 119, 240, 329 – остання згадка цієї збірки відноситься до 1053 р. гіджри/1643-1644 р.

⁹³ Перо Тафур з Севільї, який відвідав Кафу 1438 р., повідомляв про “lorde bazar” у Солхаті, ставці Кримського улусу. – Pero Tafur. *Andanças u viajes por diversas partes del mundo avidos/ed. M. J. De la Espada, Madrid, 1874* (факсимільний репринт –

- Roma: Bulzoni Editore, 1986). – P. 163; український переклад див.: Галенко О. Крим у 1438: Опис Криму Перо Тафура // Україна в минулому, № 8, Київ-Львів, 1996.
- ⁹⁴ Хунджи, Фазлуллах ибн Рузбихан. Тарих-и алам-ара-йи амини. – Баку, 1987. – С. 107. Порівн. назви міст Ордубад (< *ordu* + *abad*; *abad* – *перс.* місто) біля м. Нахчевань в Азербайджані, м. Орду на узбережжі Чорного моря в Малій Азії.
- ⁹⁵ За повідомленням Масуда Кухістані, на р. Яїк (суч. Урал) існував інший Ордубазар, названий столицею Кипчацького степу. Цитування у російському перекладі та географічну прив'язку див.: Зайцев И. Астраханское ханство. – Москва: Восточная литература, 2004. – С. 36-37. В. В. Трепавлов визначає Ордубазар як “колишню кочову ставку Бату”. – Он же. История Ногайской Орды. – С. 98.
- ⁹⁶ Наприклад, деякі міста, що виникли під час арабських завоювань, утворилися саме з військових таборів арабів, що викликали повстання супутніх їм ринків: Фустат (Каїр), Кайруан, Куфа і Басра. Такі міста-гарнізони називалися по-арабськи “миср”, що, між іншим, стало арабською назвою Єгипту. Функціонування цих міст як центру розподілу здобичі див. War and Society in the Ancient and Medieval Worlds: Asia, the Mediterranean, Europe and Mesopotamia/ K. Raaflaub and N. Rosenthal eds. – Harvard University Press, 1999. – P. 309-314; Kennedy H. The Armies of the Caliphs: Military society in the Early Islamic State. – London – New York: Routledge, 2001. – P. 37, 44, 60-63, passim.
- ⁹⁷ “Вони називають це місце (або табір) Орду базаром”, – повідомляв португальський мореплавець у своїх записках про відвідання Індії. – Antonio Tenreiro/ Itinerario de Antonio Rtenreiro em que se contem como da India vêo por terra a estes reynos de Portugal. – Lisboa, 1829. – Ch. XVII. – P. 45.
- ⁹⁸ Див. свідчення Йонаса Ганвея у 1743 р.: “Ця частина табору, що зветься по-турецьки Ордубазаром, або таборним базаром, починається наприкінці площі перед покоєм сторожі”. – Jonas Hanway. An Historical Account of the British trade over the Caspian Sea with the author’s journal of travels from England through Russia into Persia: and back through Russia, Germany and Holland: to which added the revolutions of Persia during the present century, with the particular history of the great usurper Nadir Kouli: illustrated with maps and copper-plates. 3d edition. London, 1761. – P. 247.
- ⁹⁹ Надруковано в: Le Khanat de Crimée dans les Archives du Musée du Palais de Торкарі. – вставка між С. 80 та 81.
- ¹⁰⁰ Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Т. VI. – С. 102.
- ¹⁰¹ Golden P. Introduction to the History of the Turkic Peoples: Ethnogenesis and State-Formation in Medieval and Early Modern Eurasia and the Middle East. – Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1992. – P. 300.
- ¹⁰² В. Григорьев. Монеты Джучидов, генуэзцев и Гиреев, битые на Таврическом полуострове и принадлежащие обществу // ЗООИД. – Т. I. – С. 301-314; Юргевич В. О монетах генуэзских, находящихся в России// ЗООИД. – Т. VIII. – С. 147-160.
- ¹⁰³ Heyd W. Histoire de commerce du Levant au Moyen-Âge.– V. I. – P. 192-196; Balard M. La Romanie génoise. – P. 150-162. Для порівняння зазначимо, що в той же час венеціанців було впроваджено з Судака 1343 р. – Balard M. La Romanie génoise. – P. 158.

- ¹⁰⁴ Balard M. *La Romanie génoise*. – P. 209.
- ¹⁰⁵ Докладно про це: Heyd W. *Histoire de commerce du Levant au Moyen-Âge*. – V. I. – P. 204-210.
- ¹⁰⁶ Про це існує чисельна історіографія. Головні події та бібліографію див.: Параска Ф. *Внешнеполитические условия образования Молдавского феодального государства*. – Кишинев, 1981.
- ¹⁰⁷ *Історія України-Руси*. – Т. IV. – С. 81.
- ¹⁰⁸ Тривалий період усобиць зрештою призвів до падіння династії Юань у 1368 р. Докладніше див.: Grousset René. *The Empire of the Steppes: A History of Central Asia* / transl. by Naomi Walford. 6th ed. New Brunswick, N.J. – London: Rutgers University Press, 1999. – P. 321-329.
- ¹⁰⁹ Ця трансформація докладно досліджена М. Баляром у його праці “*La Romanie génoise (XIIe-début du XVe siècle)*” (Roma: École française de Rome, 1978. 1008 P.). Конспективний підсумок згаданої трансформації див.: Balard M. *Gênes dans l’histoire économique de la Mer Noire (XIIIe-XVe s.)*// *Bulgaria Pontica Medii Aevi II: Deuxième symposium international*, Nessebre, 26-30 Mai 1982. – Sofia, 1982. – P. 86-127.
- ¹¹⁰ Основні характеристики Чорноморсько-Балтійської зони з обширною бібліографією див.: Pritsak O. *Trois leçons sur l’histoire du Grand duche de Lithuani-Ruthenie (avec l’Ukraine) jusqu’en 1569. (Resumé)* // *Journal of Turkish Studies*. – Vol. 11 (1987). – P. 105-121.